

Marx' *Kapitaal* in Nederland: Een vertaal- en receptiegeschiedenis naar aanleiding van twee verjaardagen

Pepijn Brandon

*2017 en 2018 waren respectievelijk het honderdvijftigste jaar sinds de publicatie van het eerste deel van *Das Kapital*, en het tweehonderdste geboortjaar van Karl Marx. Terwijl dit dubbele herdenkingsjaar van de belangrijkste criticus van het kapitalisme in veel landen werd gemarkeerd met publicaties, conferenties en tentoonstellingen, bleef het in Nederland bijzonder stil. Aan de hand van een vertaal- en receptiegeschiedenis van Marx' hoofdwerk laat dit artikel zien, dat er wel degelijk een zelfstandige traditie van *Kapitaal*-studie bestaat in Nederland. Het artikel eindigt met een blik voorbij de twee herdenkingsjaren, met de vraag of er toekomst is voor *Kapitaal*-onderzoek in Nederland.*

1 Inleiding

Karl Marx' *Het Kapitaal* geldt nog altijd als de belangrijkste kritische beschouwing van het kapitalisme. Hoewel de auteur zelf zijn hoofdwerk nooit voltooide – tijdens zijn leven verscheen alleen het eerste deel – en ondanks de vele pogingen om zijn werk te gebruiken als legitimatie voor onderdrukkende regimes, blijven de inhoud en betekenis van *Het Kapitaal* onderwerp van levendige discussie (Wheen 2006 voor een populaire introductie; Van der Linden en Hubmann 2018 voor de nieuwste inzichten over de samenstelling van de drie delen van *Het Kapitaal*). De publicatie van Piketty's veelbesproken *Capital in the Twenty-First Century* leidde bijvoorbeeld tot een uitgebreid debat over de vraag naar de parallellen en verschillen tussen de twee studies met 'kapitaal' in de titel (Piketty 2014; Went 2014). Boe Thio vatte de uitkomst van Piketty's werk in dit blad op de volgende wijze samen: 'Sterke ongelijkheid is een constante in de geschiedenis, die in de 21^e eeuw wordt hersteld: pro-Marx, contra-Kuznets' (Thio 2014, 83). De groeiende publieke aandacht voor sociale verdelingsvraagstukken bevestigt tevens de relevantie van de politieke economie als veld binnen de economische wetenschap, en daarmee van Marx' hoofdwerk – ondertitel: *Kritik der politischen Ökonomie*. De herdenkingsjaren 2017 en 2018, respectievelijk honderdvijftig jaar na de publicatie van het eerste deel van *Het Kapitaal* en tweehonderd jaar na de geboorte van Marx, ontketenden dan ook een internationale vloedgolf van aandacht voor de illustere denker in de vorm van vele conferenties, bundels, en tentoonstellingen.

Ten opzichte van Duitsland, Frankrijk of het Verenigd Koninkrijk, bleef in Nederland de belangstelling voor *Het Kapitaal* tijdens deze twee opeenvolgende Marx-jaren echter beperkt. Geert Reuten, Nederlands prominentste marxistische econoom, publiceerde in de

reeks "Business Contact" een kort boekje waarin hij een aantal kernthema's van *Das Kapital* samenvatte (Reuten 2017). Het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), bewaarplaats van twee derde van de originele manuscripten van Marx en Engels, digitaliseerde voor de gelegenheid haar eerste druk van *Het Kapitaal*, met marginalia van de auteur zelf.¹ Maar daarbij bleef het wel zo ongeveer. Aan de hand van een vertaal- en receptiegeschiedenis gaat dit artikel na in hoeverre de stilte rond *Het Kapitaal* in de twee herdenkingsjaren een uiting of een afwijking is van een langlopend Nederlands patroon. Aangezien voor vrijwel elk land buiten Duitsland geldt wat Babak Amini constateerde voor Engeland, namelijk dat het verschijnen van een nieuwe vertaling of hertaling van *Het Kapitaal* in de landstaal een belangrijke indicatie is voor de conjunctuur in de discussie over Marx werk (Amini 2016, 336), volgt de opbouw van dit artikel ook in grote lijnen de verschijningsmomenten van de drie verschillende volledige edities van *Het Kapitaal* in Nederland (Marx 1911-1912; Marx 1967; Marx 2010).² De conclusie is dat ondanks de relatief kleine invloed van maatschappelijke organisaties en bewegingen die zich expliciet op Marx beroepen (Heerma Van Voss 2002), er in Nederland wel degelijk een bescheiden eigen traditie van *Kapitaal*-interpretatie bestaat. Zonder de pretentie volledig te willen zijn in de keuze van besproken teksten, zal het artikel een aantal elementen van deze traditie – waarin de papieren voorloper van *TPEdigitaal* overigens voor wat betreft de recentere periode een niet onbelangrijke rol heeft gespeeld – voor het voetlicht brengen. Aan het slot van het artikel komt de vraag aan de orde, of er aanknopingspunten zijn om ondanks de stilte rond *Het Kapitaal* in 2017 en 2018, Marx' theorie als methode en onderwerp van onderzoek ook in Nederland nieuw leven in te blazen.

2 Eerste stappen van het werk van Marx in Nederland.

Het verschijnen van het eerste deel van *Het Kapitaal* bij uitgeverij Otto Meißner in Hamburg in 1867 werd nauwelijks opgemerkt door het internationale publiek. Pas de tweede Duitse editie van 1872 trok aanzienlijke aandacht, niet in het minst door de reputatie als gevaarlijke oproerkraaiër die Marx een jaar eerder had verworven door zijn steun aan de Commune van Parijs. In de daarop volgende jaren verschenen verschillende vertalingen, waarvan de door Marx zelf gecontroleerde en aanzienlijk bewerkte vertaling in het Frans de belangrijkste was (Anderson 1983). Daarnaast verschenen in een aantal talen, waaronder in het oorspronkelijke Duits, compilaties en popularisering. Daarin stond vaak niet zozeer de abstracte theorie, maar de directe toepasbaarheid daarvan voor de groeiende arbeidersbeweging centraal (zie bijvoorbeeld de inleiding van Most 1873).

¹ <https://socialhistory.org/nl/nieuws/das-kapital-digitaal>, geraadpleegd op 5-9-2018.

² Omdat de verschillen tussen de edities in dit artikel een belangrijke rol spelen, is ervoor gekozen om niet naar het jaar van eerste uitgave (1867), maar naar het jaar van uitgave van de bedoelde vertaling of editie te verwijzen. Dit artikel richt zich nadrukkelijk op de vertaal- en receptiegeschiedenis van *Het Kapitaal* in Nederland, en laat het Nederlandstalige deel van België met zijn geheel eigen receptiegeschiedenis buiten beschouwing. Zie hiervoor de bijdrage van Jelle Versieren in Musto en Amini 2018.

Net als elders is de vertaal- en receptiegeschiedenis van *Het Kapitaal* in Nederland, zeker in de periode voor de Tweede Wereldoorlog, niet los te zien van de geschiedenis van door Marx geïnspireerde organisaties en bewegingen (Hobsbawm 2012). De eerste stappen van *Het Kapitaal* in het Nederlands werden gevormd door de publicatie in 1881 van een 82-pagina's tellende samenvatting door Ferdinand Domela Nieuwenhuis. In datzelfde jaar richtte Nieuwenhuis de Sociaal-Democratische Bond (SDB) op, de eerste socialistische politieke partij van Nederland. Dat de uitgave van zijn samenvatting van *Het Kapitaal* vooral een propagandistisch doel diende, blijkt uit zijn opmerking in de inleiding dat dit boek in zekere zin gezien kan worden als 'een evangelie, een blijde boodschap waardoor aan de mensheid de weg wordt gewezen tot bevrijding uit de boeien van het kapitalisme' (Marx 1881, vii-viii). Ondanks dat, of misschien wel daarom, stelde Nieuwenhuis zich ten doel om Marx' ideeën zo getrouw mogelijk weer te geven. In het voorwoord verzekerde hij zijn lezers: 'Alleen de vorm, de inkleeding is van ons, [de tekst biedt] ... de denkbeelden van Marx in andere kleeren gestoken' (Marx 1881, viii). Nieuwenhuis had wel enige grond voor dit zelfvertrouwen, want een jaar eerder had Marx hem in een brief omschreven als 'de geëigende man, om de Hollanders een resumé van *Het Kapitaal* te geven' (Marx aan Domela Nieuwenhuis, 27 juni 1880, in MEW 1966, 447). Ook na de publicatie van de brochure benadrukte Marx dat 'de mij noodzakelijk schijnende veranderingen details betreffen' (Marx aan Domela Nieuwenhuis, 22 februari 1881, in MEW 1967, 159).

De complimenten waren waarschijnlijk vooral een vorm van socialistische diplomatie. In Marx' nagelaten papieren bevindt zich een geannoteerde versie van de brochure, waaruit blijkt dat hij in toekomstige edities grondige wijzigingen van de tekst had willen zien (Hecker 2001). Nieuwenhuis volgde weliswaar in grote lijnen de structuur van het eerste deel van *Het Kapitaal*, maar voerde dusdanige simplificaties en veranderingen door dat er nauwelijks sprake is van een echte vertaling. Dat blijkt al duidelijk uit Nieuwenhuis' interpretatie van de beroemde openingszinnen van *Het Kapitaal*: 'De rijkdom der maatschappij vertoont zich als een zeer groote verzameling waren, waarvan de enkele waar de grondvorm is. Wat de cel is in de plantenwereld, dat is de waar in de sociologie' (Marx 1881, 1). Marx' cruciale kwalificatie dat rijkdom de vorm van waren aanneemt 'in de maatschappijen waarin de kapitalistische productiewijze heerst' (Marx 2010, 37). is daarmee verdwenen. De analogie van de waar als de 'economische cel-vorm' van de kapitalistische economie uit Marx' inleiding is uit haar verband gerukt. En aan het slot van deze passage is Marx gedegradeerd tot socioloog. Vergelijkbare uitingen van Domela Nieuwenhuis' onbegrip van de essentiële categorieën uit *Het Kapitaal* zijn in de hele tekst terug te vinden.

Ondanks al deze tekortkomingen leverde Nieuwenhuis een baanbrekende bijdrage aan de verspreiding van de ideeën van Marx en zijn coauteur Engels in Nederland. Vóór de publicatie van zijn brochure was er in Nederland alleen een uittreksel van 36 pagina's verschenen van Marx' befaamde adres aan de Parijse Commune, *De Burgeroorlog in Frankrijk*. In de tien jaar na 1881 vertaalde Nieuwenhuis zelf *De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap* van Friedrich Engels en vertaalde het SDB-lid Christiaan Cornelissen *Het Communistisch Manifest*. Beide teksten verschenen bij B. Liebers & Co, die ook Nieu-

wenhuis' samenvatting van *Het Kapitaal*, had gepubliceerd (Gielkens 1992). Ook de keuze voor de uitgever toonde de nauwe samenhang tussen de popularisering van het werk van Marx en de partijpolitiek. Bruno Liebers was een SDB-lid van Duitse origine, die tevens de uitgave verzorgde van het partijblad *Recht voor Allen* (Bos 2001, 191).

Mede dankzij de nabijheid van de zeer succesvolle Duitse sociaaldemocratie begonnen de ideeën van Marx langzaam door te sijpelen in het Nederlandse politieke debat. In reactie op de meer anarchistische richting die Nieuwenhuis en de SDB vanaf de late jaren 1880 opgingen, scheidde een groep socialisten zich in 1894 af om de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) te vormen. Deze groep, die bekend stond als 'de marxisten' of 'de parlementariërs', had een partij naar het model van de Duitse SPD voor ogen. In theoretisch opzicht volgde zij Karl Kautsky, die na de dood van Friedrich Engels in 1895 lange tijd gold als 'de paus van het marxisme'. Het theoretisch tijdschrift dat de groep in 1896 lanceerde, heette *De Nieuwe Tijd*. Niet toevallig was dat een letterlijke vertaling van *Die Neue Zeit*, de naam van het theoretische tijdschrift van de Duitse SPD, waarvan Kautsky zelf de hoofdredacteur was (Buiting 2003). Terwijl onder de aanhangers van Domela Nieuwenhuis de bewondering voor Marx gestaag afnam – Christiaan Cornelissen wijdde na verhuizing naar Frankrijk zelfs een compleet boek aan een kritiek op de waardeleer (Cornelissen 1903; Kalshoven 1992) – werd voor sociaal-democraten voor enkele decennia de grondige bestudering van Marx een voorwaarde om in theoretisch opzicht serieus genomen te worden. Een belangrijke speler in dit proces was de hoofdredacteur van *De Nieuwe Tijd*, Frank van der Goes (Blom 2012, 150 e.v.). In de vroege jaren negentig van de negentiende eeuw begon hij te werken aan een complete vertaling van het eerste deel van *Het Kapitaal*, een project dat een kleine twintig jaar zou duren.

3 De Van der Goes-Triebels vertaling

Op 10 augustus 1892, begon Frank van der Goes samen met zijn vriend en toekomstige zwager Maurits (Maus) Triebels aan de vertaling van het eerste deel van *Het Kapitaal*. Van der Goes en Triebels baseerden zich daarbij op de vierde Duitse editie, die onder Engels' redactie tot stand was gekomen. Tweemaal per week troffen ze elkaar om zich over de tekst te buigen (Blom 2012, 102). Het feit dat Triebels bij deze onderneming betrokken was, is een van de vele ironische details die de geschiedenis van *Het Kapitaal* rijk is. Rond de tijd dat hij en Van der Goes aan de vertaling begonnen, zette Triebels namelijk eveneens zijn eerste stappen in een bliksemcarrière bij de Koninklijke Nederlandsche Fabriek van Werktuigen en Spoorwegmaterieel, beter bekend als Werkspoor. Vanuit zijn prominente rol in dit bedrijf zou hij uiteindelijk zelfs een van de oprichters worden van het Centraal Overleg in Arbeidszaken voor Werkgeversbonden, een orgaan waar hij leiding aan gaf van 1920 tot 1927. Het is dan ook geen toeval dat na de verschijning van een eerste fragment van de vertaling in 1894 zijn rol als medevertaler onbenoemd zou blijven. Vanaf 1894 werden een aantal losse hoofdstukken in serie uitgegeven door uitgeverij S.L. van Looy. Diezelfde uitgever kwam in 1901 met een gebundelde uitgave van de eerste acht hoofd-

stukken (Marx 1901). De publicatie droeg alle sporen van de grote slordigheid in de werkwijze van Van der Goes, waarover ook Van Looy's opvolgers later steen en been zouden klagen.³

Blijkbaar was de verhouding tussen Van der Goes en Van Looy wel in meer opzichten problematisch. Al in 1899 zocht Van der Goes contact met een andere uitgeverij voor de publicatie van het eerste deel van *Het Kapitaal* in zijn geheel. Het is duidelijk dat bij de keuze ideologische instemming met het werk van Marx niet leidend was. Op 16 oktober 1899 antwoordde een vertegenwoordiger van Cohen & Zonen op Van der Goes' vraag over de mogelijke publicatie van *Het Kapitaal* namelijk: 'Wij gaan van de veronderstelling uit, dat het door u bedoelde boek is het werk van Marx. Welnu is ons natuurlijk wel bij naam bekend, doch hebben wij niet gelezen of zelfs ingezien.' In de brief vroeg hij Van der Goes derhalve of hij diens persoonlijke exemplaar zou mogen lenen.⁴ Uiteindelijk koos Van der Goes er echter voor om zijn vertaling in drie aparte delen te publiceren bij *De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur / Wereldbibliotheek*, beter bekend als de *Wereldbibliotheek*. Deze uitgeverij was opgericht door Leo Simons, de progressieve zoon van een Joodse koopman in Amsterdam. Het doel was om een breed publiek kennis te laten maken met fictie en non-fictie met een maatschappelijk vooruitstrevende doelstelling (De Glas 1989, 65-68). Een in een van de delen van de Wereldbibliotheek-uitgave van *Het Kapitaal* opgenomen advertentie geeft een goed beeld van het portfolio van deze uitgever. Verschillende 'werken over godsdienst, wijsbegeerte, zedeleer, geschiedenis, opvoeding, maatschappijleer' werden aangeprezen, waaronder een populaire interpretatie van het Nieuwe Testament, Helen Kellers autobiografie en boeken van Rousseau en De Tocqueville. Het voorstel van Van der Goes om een begeleidend deel met verhandelingen over *Het Kapitaal* samen te stellen, werd door directeur Leo Simons hoogstpersoonlijk afgewezen: nog een publicatie over Marx zou hem 'al te zeer uitloopen op marxistische propaganda.'⁵

Van der Goes speelde vooral in de vroegste periode van de SDAP een sleutelrol in het stimuleren van de bestudering van *Het Kapitaal*. Prominente Nederlandse socialistische intellectuelen kwamen via Van der Goes in aanraking met Marx' werk, dat zij uiteraard in het Duits lasen. Het was Van der Goes die de dichter Herman Gorter er halverwege de jaren 1890 toe aanzette het boek te lezen. In de woorden van zijn vriendin Henriette Roland Holst-Van der Schalk, eveneens een bekende dichter die zich tot vooraanstaand marxistisch intellectueel zou ontwikkelen:

'Intusschen had Gorter zich, op aanraden van Van der Goes, op de studie van Marx geworpen. Weldra was hij geheel en al daarin verdiept. Zooals een paar jaar lang Spinoza's "Ethika" zijn waken en slapen, zijn spijs en drank was geweest, zoo werd nu "das Kapital" alles voor hem' (Roland Holst 1975, 23)

³ IISG, Archief Frank van der Goes, no. 955., redactie Wereldbibliotheek aan Frank van der Goes, 21-1-1911.

⁴ IISG, Archief Frank van der Goes, no. 955. Cohen Zonen aan F. van der Goes, 16-10-1899.

⁵ IISG, Archief Frank van der Goes, no. 955. Leo Simons aan F. van der Goes, 14-12-1911.

Volgens Pieter Wiedijk (pseudoniem J. Saks), een andere jonge intellectueel die zich bij de beweging aansloot en zich al snel ontpopte tot een van de enige echt originele *Kapitaal*-interpretatoren in Nederland in die periode, was een dergelijke toewijding echter uitzonderlijk.

'Marx was een zeer hoge weliswaar maar tevens een zeer verre godheid; zeer geëerbiedigd maar ook zéér ondoorgrondelijk. Zijn klassenstrijd-geboden werden geloovig aanvaard en het Eerste Deel van "Das Kapital" ... gekocht en ook gelezen voorzoover men niet steken bleef in de stalen spinnewebben zijner synthetische analyses der eerste vijftig pagina's, die men niet, op de eerste zes na, die men verkeerd begreep. [Maar] enkel het Kommunistisch Manifest genoot echte waardeering en kweekte zuiver begrip' (Saks 1977, 44).

Het feit dat aan het begin van de twintigste eeuw een uitgeverij met een groot algemeen bereik bereid was een vertaling van *Het Kapitaal*, te publiceren, was het bewijs dat deze situatie begon te veranderen. In het voorwoord van de eerste druk schreef Van der Goes:

'De vertaler kan niet nalaten zijn groote voldoening uit te spreken over het feit dat van het hoofdwerk van Karl Marx, dank zij het initiatief van de directie dezer "Wereldbibliotheek," die reeds zoo menig klassiek geschrift onder bereik van een groot getal onbemiddelde lezers bracht, thans, een volledige Nederlandsche vertaling het licht ziet' (Marx 1911, 'Bericht van den vertaler').

Van 1911 tot 1935 vond een groot aantal herdrukken in verschillende vormen plaats, waarvan in totaal tussen de 15.000 en 16.000 exemplaren werden verkocht (De Glas 1989, 325).

4 Kapitaal-begrip en -onbegrip rond 1900

Van der Goes slaagde er met zijn vertaling zeker in om *Het Kapitaal* in Nederland een grotere verspreiding te geven. Maar de discussie over de inhoud van het boek voltrok zich in veel kleinere kring, en het Duitse origineel bleef daarbij altijd leidend. Bovendien voltrokken deze debatten zich op een theoretische hoogte, die naar al snel bleek voor Van der Goes zelf niet bereikbaar was.

Kalshoven is in zijn proefschrift uit 1993 in detail ingegaan op de hoofdlijnen van de discussies onder en met marxistische economen in de periode voor de Tweede Wereldoorlog. Een korte schets kan hier dus volstaan. De aanzet tot debat kwam niet van Marx' aanhangers, maar van zijn tegenstanders. De context was de 'marginalistische revolutie' in de economische theorie (Kalshoven 1993, 24-27). Aanhangers van de 'marginale nutstheorie' plaatsten hun subjectieve waardebegrip expliciet tegenover de pogingen van Smith, Ricardo en Marx om waarde te herleiden tot (in laatste instantie objectief meetbare) besteding

van menselijke arbeid. Vooral de Oostenrijkse econoom Eugen von Böhm-Bawerk zocht de polemiek op met Marx. Hij richtte zich daarbij in de jaren 1880 op de formuleringen van Marx' waardeleer zoals die zijn terug te vinden in het eerste deel van *Het Kapitaal*. Na de publicatie van het door Engels geredigeerde derde deel in 1894 schreef hij een beroemde kritiek op wat hij zag als een onoverbrugbare tegenstelling tussen de in het eerste deel van *Het Kapitaal* geformuleerde uitbuitingstheorie op basis van de ruil van producten 'op hun waarde', en het door Marx in het derde deel uitgewerkte verband tussen winst en productieprijs. Dit probleem van de ontbrekende samenhang van waarde en productieprijs zou later bekend worden als 'het transformatieprobleem' (Sweezy 1949). In het in 1890 gepubliceerde proefschrift *Ricardo en Marx* door C.A. Verrijn Stuart klonk de invloed van Von Böhm-Bawerks vroege kritiek duidelijk door. De derde stelling bij dit proefschrift luidde: 'De Mehrwerth-theorie van Karl Marx volgt niet uit, maar is in strijd met de leer, dat de waarde der goederen in hun productiekosten haar oorsprong heeft' (Verrijn Stuart 1890). Later formuleerden Verrijn Stuart en de liberale econoom en politicus M.W.F. Treub verdere kritieken op Marx, die opnieuw nauw aansloten bij Von Böhm-Bawerk (Verrijn Stuart 1896 en Treub 1902-1903).

De eerste aanhanger van Marx die het kamp betrad, was Van der Goes. Dat bleek echter geen succes. De polemiek, die op de eeuwwisseling werd uitgevochten in het progressieve weekblad *De Kroniek*, onthulde vooral dat Van der Goes' eigen lezing van Marx tamelijk oppervlakkig was. De eerder geciteerde Wiedijk-Saks toonde direct in een serie eigen bijdrages aan, dat Van der Goes voor Marx fundamentele verschillen tussen individueel kapitaal en maatschappelijk kapitaal, meerwaarde en winst, en waarde en prijs nauwelijks had opgemerkt (Kalshoven 1993, 43). In plaats van vereenvoudigingen van Marx in het eerste deel van *Het Kapitaal* zoals het laten samenvallen van waarde en prijs te zien als noodzakelijke denkstappen die horen bij een bepaald stadium in Marx' analyse, presenteerde Van der Goes ze onverkort als beschrijvingen van de economische werkelijkheid. Wiedijk-Saks legde deze zwaktes genadeloos bloot, en liet daarbij terloops zien zelf een diepgaand begrip te hebben voor de samenhang tussen de verschillende delen van *Het Kapitaal*. Zijn interventie in het debat dwong Van der Goes ertoe om te erkennen dat voor hem 'tot voor weinige maanden, Marx II en III niet enkel waren gesloten, maar onopengesneden boeken' (geciteerd in Kalshoven 1993, 45).

Wiedijk-Saks had in zijn polemiek met Van der Goes laten zien dat hij als een van de weinigen in zijn kringen goed uit de voeten kon met het tweede en derde deel van *Het Kapitaal*. Tussen 1905 en 1907 presenteerde hij in een serie van twaalf polemisch bedoelde artikelen onder de curieuze titel 'De Minderwaardigheid van de Meerwaardetheorie' een subtiele analyse van de manier waarop Marx door de drie delen van *Het Kapitaal* heen zijn waardeconcept ontwikkelt (Saks 1905-1907). Het startpunt was een kritiek op de liberaal Treub, maar van daaruit ging Wiedijk-Saks al snel over op kritiek op de marxistische orthodoxie van zijn tijd. Die was, net als Van der Goes' misinterpretatie, gebaseerd op de veronderstelling dat de waarde-analyse die Marx introduceert aan het begin van *Het Kapitaal* direct en zonder tussenstappen ingezet kan worden om de concrete ontwikkelingen van lonen, prijzen en winsten te analyseren. Tegen deze op een oppervlakkige lezing van

het eerste deel van *Het Kapitaal* gestoelde interpretatie, stelde Wiedijk dat de drie delen van het werk van Marx alleen als eenheid een volledig beeld kunnen geven van de waarde-theorie van Marx. Dit bracht Wiedijk ertoe om een aantal aspecten te benadrukken die in de internationale Marx-kritiek op dat moment nog nauwelijks serieus werden bestudeerd, waaronder het belang van Hegels filosofie voor de argumentatie van Marx, de centraliteit van het concept warenfetisjisme voor Marx' kritiek op politieke economie, en Marx' begrip van de 'bewegingswetten' van kapitalistische productie als tendensen in plaats van ijzeren wetmatigheden. Helaas kreeg Wiedijk nooit de kans om zijn briljante uiteenzetting af te maken. Zijn mede-redacteuren van *De Nieuwe Tijd* achtten zijn verhandeling te ondoor-dringbaar en slechts leesbaar voor een handjevol lezers van het blad. De artikelenreeks is nooit in boekvorm herdrukt of vertaald (Kalshoven 1993, 99-113; Buiting 2003, 207-212).

De belangrijkste economische bijdragen van de groep rond *De Nieuwe Tijd* lagen echter niet in de duiding van de begrippen en logica die Marx hanteerde in *Het Kapitaal*, maar juist in de toepassing ervan op een concreet probleem: het verklaren van het verschijnsel van de economische conjunctuur. Marx ontwikkelde zelf in *Het Kapitaal* geen samenhan-gende crisistheorie, maar in de vroege jaren 1910 waagden prominente socialistische the-oretici zoals Rudolf Hilferding en Rosa Luxemburg zich aan de hand van actuele economi-sche ontwikkelingen aan dit vraagstuk (Hilferding 1910; Luxemburg 1913). In drie artikelen die in 1915 in *De Nieuwe Tijd* verschenen, gebruikte de jonge autodidact in de economie Sam de Wolff het tweede deel van *Het Kapitaal* om een verklaring te leveren voor de cyclische aard van economische crises (De Wolff 1915). In de jaren 1920 werkte hij zijn ideeën over cycli in de kapitalistische ontwikkeling verder uit. Hij formuleerde daarbij los van Kondratieff de gedachte dat er naast conjuncturele fluctuaties in de eco-nomie ook een lange golfbeweging in de economie bestaat, die een belangrijke rol speelt in het ontstaan van crises (De Wolff 1929). Interessant genoeg had ook een andere vroege voorloper van de langegolftheorie, de econoom Jacob van Gelderen, in 1913 onder het pseudoniem J. Fedder in *De Nieuwe Tijd* gepubliceerd over de economische conjunctuur (Fedder 1913).

De bijdragen van Saks-Wiedijk, De Wolff en Van Gelderen laten zien dat er in Nederland wel degelijk serieus werd gediscussieerd over de inhoud van Marx' *Het Kapitaal*. Die dis-cussies concentreerden zich vooral op twee thema's: de (dialectische / Hegeliaanse) logica achter de ontwikkeling van de waardetheorie in de drie delen van *Het Kapitaal*, en het vraagstuk van de economische conjunctuur. Tegelijkertijd bleven deze bijdragen vooral in de periode rond de eeuwwisseling zelfs in de eigen links-marxistische kringen vrijwel on-opgemerkt. De grote theoretische debatten in *De Nieuwe Tijd*, met illustere deelnemers als Henriette Roland Holst van der Schalk, Herman Gorter en Anton Pannekoek, gingen niet over economische vraagstukken, maar over socialistische strategie en tactiek, filosofie, en massapsychologie (Bock 1992). De bestudering van *Het Kapitaal* speelde daarin hooguit een rol op afstand.

De Lipschits vertaling. In de periode voor de Tweede Wereldoorlog gaven concurrerende linkse politieke stromingen ieder hun eigen compendia van *Het Kapitaal* uit, op basis van buitenlandse modellen (Marx 1934; Marx en Engels 1940; Trotsky 1940). Wetenschappelijke belangstelling was hierbij echter steeds sterk vermengd met een direct politiek doel, dat in de inleidingen en gemaakte selecties de boventoon voerde. Ook de interpretatie van *Het Kapitaal* stond in deze periode sterk in het teken van een dogmatische strijd tussen sociaal-democraten en communisten, wie zich de rechtmatige erfgenaam van Marx mocht noemen. Het duurde tot de honderdste verjaardag van het boek in 1967 voor er een nieuwe volledige vertaling op de markt kwam. Het vertaalproject in de jaren 1960 was veel minder direct verbonden met socialistische politieke bewegingen dan de voorgangers. Dat blijkt al uit de achtergrond van de vertaler, de politicoloog en historicus Isaac Lipschits. Lipschits was weliswaar lid geweest van de Partij van de Arbeid, maar hij zegde in 1966 die partij vaarwel.⁶ Zijn sympathiserende maar afstandelijke houding tot de door hem vertaalde tekst blijkt eruit dat hij in zijn voorwoord de vraag ‘of dit werk vandaag nog belangrijk is’ primair beantwoordt door te stellen dat ‘de kennis van de leer van Marx een onmisbare achtergrond is voor een goed begrip van de moderne geschiedenis en van een deel van de huidige internationale politiek’ (Marx 1967, xi). Eenzelfde afstandelijkheid spreekt ook uit de keuze van Lipschits om de oorspronkelijke ondertitel *Kritik der politischen Ökonomie* te vertalen als *Een kritische beschouwing van de economische politiek*. Pas in de volledig bewerkte editie van de Lipschits-vertaling die in 2010 verscheen bij uitgeverij Boom werd de ondertitel voor het eerst letterlijk vertaald.⁷

De wetenschappelijke benadering van Lipschits blijkt onder andere uit de ijver waarmee hij de vele fouten uit de vertaling van Van der Goes en Triebels te lijf ging. In zijn voorwoord kwam hij met een ware waslijst van mankementen, onderverdeeld in drie categorieën: i. foutieve vertalingen die geen invloed hebben op het begrip van de theorie van Marx; ii. foutieve vertalingen die het begrip van de theorie van Marx hinderen; iii. foutieve vertalingen die de theorie van Marx volledig verdraaien. Voorbeelden van de eerste categorie zijn de vertaling van *Baumwolle* (katoen) als wol, *Sturm und Drangperiode* als strijdperiode, en *feodalité* als Middeleeuwen. In de tweede en zwaarder wegende categorie past bijvoorbeeld Van der Goes’ vertaling van *gesellschaftliche Arbeit* (maatschappelijke arbeid) als ‘menschelijke arbeid’. In de laatste en meest problematische categorie noemt Lipschits voorbeelden waarin Van der Goes *Produktionsmittel* vertaalt als arbeidsmiddelen, *Mehrwert* als waarde (in plaats van meerwaarde), *Arbeiter* als produktiemiddelen, *Kapital* als kapitalist, en *Überarbeit* als meerarbeid (in plaats van overwerk, terwijl Marx ook een zelfstandig begrip *Mehrarbeit* gebruikt) (Marx 1967, viii-ix).

Dat uitgeverij De Boer niet verwachtte dat *Het Kapitaal* een breed publiek zou aanspreken, blijkt onder meer uit het feit dat de uitgeverij besloot om de uitgave niet op te nemen in de populaire ‘star-series’ zoals oorspronkelijk gepland, maar deze in plaats daarvan liet verschijnen als luxeuitgave, verkrijgbaar voor het in die tijd aanzienlijke bedrag van fl.37.50.

⁶ De aanleiding was de affaire rond de gratieverlening aan ex-SD commandant Willy Lages. IISG, Archief Isaac Lipschits, Nummer 12, Isaac Lipschits aan C.J. Spiers, 15 juni 1966.

⁷ Zie voor een vergelijking van de twee vertalingen Bloemen 2011.

Lipschits verzette zich hiertegen, maar niet op politieke gronden. Contractueel was vastgelegd dat de vertaler pas bij een oplage van 5000 exemplaren of meer kon rekenen op royalties. Maar bij de nieuwe verkoopprijs zou dat aantal nooit worden gehaald. Nadat Lipschits in een brief zijn beklag hierover had gedaan en gekscherend verklaarde dat hij zich 'uitgebuit' voelde maar een 'klassenstrijd' wenste te vermijden, ging de uitgever akkoord met het voorstel om al vanaf 2500 verkochte exemplaren royalties uit te betalen.⁸ De verkoopcijfers voldeden aanvankelijk aan de verwachtingen van Lipschits. Van de eerste 3000 gedrukte exemplaren werden slechts 2464 stuks verkocht gedurende de eerste twee jaar.⁹ Echter, in de daaropvolgende periode zou de interesse in de ideeën van Marx explosief stijgen. De linkse golf die volgde op het roerige jaar 1968 liet ook in Nederland zijn sporen na. In april en mei 1969 werd de bezette Universiteit van Tilburg tijdelijk omgedoopt tot de Karl Marx Universiteit. Het was een teken aan de wand; een nieuw publiek voor *Het Kapitaal* diende zich aan. In die context nam uitgeverij De Haan de publicatie van de Lipschits-vertaling over van De Boer. Al in 1970 volgde een goedkopere uitgave in een oplage van 10.000 exemplaren.¹⁰ In 1972 was een tweede druk noodzakelijk, en tot 1984 zouden er maar liefst nog twaalf herdrukken op de markt verschijnen. De groeiende belangstelling voor *Het Kapitaal* blijkt ook uit de publicatie van een groot aantal compendia, los vertaalde hoofdstukken en begeleidend materiaal door linkse uitgeverijen zoals Pegasus, Van Gennep en de Socialistiese Uitgeverij Nijmegen (Engels 1968; Marx 1968; Marx 1970a; Marx 1970b; Marx 1972; Engels 1974; Marx 1976; Marx 1977; Marx / Rühle 1977).

Nieuw Links en verder. De grote hoeveelheid Nederlandse vertalingen van teksten uit en rond *Het Kapitaal* in de late jaren 1960 en jaren 1970 markeerden de ontwikkeling van wat Ger Harmsen een 'autonoom intellectueel marxisme' (Harmsen 1992, 425) noemt. De publicaties bedienden een groot publiek dat zich voornamelijk, maar niet uitsluitend, op de universiteiten bevond. De Socialistiese Uitgeverij Nijmegen en aanverwante uitgeverijen zorgden tegelijkertijd voor een behoorlijke hoeveelheid literatuur over *Het Kapitaal*, bestaand uit zowel introducerende teksten (Mandel 1974; Fine 1980) als geavanceerdere analyse (Wygodski 1974). Invloedrijke buitenlandse Marx-interpretaties zoals die van Georg Lukács, Henryk Grossmann en Louis Althusser vonden hun weg naar een Nederlands lezerspubliek via de pagina's van het tijdschrift *Te Elfder Ure* (Lukács 1974; Grossmann 1972; Althusser 1978). Het zwaartepunt voor de toegenomen belangstelling lag in de eerste helft van de jaren 1970, en bleef net als voor 1940 grotendeels beperkt tot het eerste deel van *Het Kapitaal*. Van het tweede en derde deel van *Het Kapitaal*, de *Theorieën over de Meerwaarde* en de *Grundrisse* verschenen slechts een aantal losse fragmenten in het Nederlands. De Marx-kenner Theo Wiering deed eind jaren 1970 of begin jaren 1980 een poging om een verkorte versie van het tweede deel van *Het Kapitaal* in het Nederlands gepubliceerd te krijgen, als vervolg op de door hem vertaalde verkorte versie van het eerste

⁸ IISG, Archief Isaac Lipschits, Nummer 9, Isaac Lipschits aan F. Hoes, 4 april 1967, en W. van Zeytveld aan Isaac Lipschits, 14 april 1967.

⁹ IISG, Archief Isaac Lipschits, no. 9. Brief H. Knottnerus aan Isaac Lipschits, 9 april 1969 en R.J. Demarée aan Isaac Lipschits, 21 augustus 1970.

¹⁰ IISG, Archief Isaac Lipschits, no. 9. Brief R.J. Demarée aan Isaac Lipschits, 21 August 1970.

deel (Marx/Rühle 1977). Zijn verzoek daartoe werd bij Van Gennep afgewezen ‘omdat de markt voor marxistica was ingestort’.¹¹

Net als in de eerste decennia van de twintigste eeuw, verscheen er parallel aan deze vertalingen ook een kleine hoeveelheid oorspronkelijk werk over *Het Kapitaal*. Interessant genoeg valt dit werk in grote lijnen uiteen in dezelfde twee groepen, waarin ook de Nederlandse *Kapitaal*-interpretatoren uit *De Nieuwe Tijd*-groep te verdelen zijn. Enerzijds verscheen er werk over de methode van *Het Kapitaal*, waarin de rol van de Hegeliaanse dialectiek, de verhouding tussen het eerste en derde deel in het algemeen, en de verhouding tussen meerwaarde en winst in het bijzonder centraal stond. Deze vraagstukken kwamen vooral naar voren in de proefschriften van Joop van Santen (Van Santen 1968), Wim van Drimmelen (Van Drimmelen 1976) en Herman van Erp (Van Erp 1982). Deze teksten liggen zowel qua inhoud, denkrichting en moment van verschijnen echter te ver uit elkaar om te spreken van een samenhangend theoretisch corpus. Ondanks de verwantschap met de thematiek die was aangesneden door Saks, knoopte geen van de auteurs aan bij zijn pionierswerk. Veeleer sloten zij aan bij de op dat moment internationaal stevig gevoerde discussies over de verschillende uitwerking van de arbeidswaardetheorie door Ricardo en Marx, waarbij verschillende auteurs zich heel kritisch opstelden tegenover de in *Het Kapitaal* gevolgde methode (vooral Van Santen 1968, Van Drimmelen 1976, en ook Van der Pol 1981). Voor de meesten die zich met deze vraagstukken bezighielden, was Marx een tijdelijke bevestiging, en in het geval van het voormalige CPN-lid Van Santen was het proefschrift zelf een vorm van afscheid ‘nadat hij aanvankelijk integraal een adept van deze theorie geweest is’ (Van Santen 1968, 18). Voor de continuïteit van een Nederlandse traditie van *Kapitaal*-studie was dat natuurlijk geen heel goede basis.

Heel anders lag dit met het werk van de kring van economen rond het in 1977 opgerichte *Tijdschrift voor Politieke Economie*, de directe voorloper van *TPEdigitaal*. Marxistisch-georiënteerde onderzoekers zoals Henk Plasmeijer, Geert Reuten en Boe Thio publiceerden in dit tijdschrift een groot aantal bijdragen over een divers pallet aan onderwerpen, gerelateerd aan *Het Kapitaal*. Daarbij plaatste *TPE* zich wel degelijk doelbewust in een Nederlandse traditie, zowel in thematiek als in de geest. Zoals de huidige redactie, terugkijkend bij het overlijden van redacteur van het eerste uur Henk Plasmeijer, schrijft:

‘De k in economie was provocerend bedoeld. TPE beoogde in zijn beginjaren een links-radicaal alternatief te bieden voor economen. Het blad publiceert artikelen over marxistische economie, maar is niet dogmatisch. De nadruk lag op de empirische toepassingen conform de Hollands-marxistische traditie van Sam de Wolff’

¹¹ Privé-correspondentie met Herman Pieterse, 15-6-2017, in bezit van de auteur. Hoewel inmiddels complete vertalingen van deel twee (door David C.A. Danneels en Leendert Erkelens) en deel drie (door Daniel C.A. Danneels en Adrien Verlee) beschikbaar zijn via het Marxist Internet Archive, is er ook voor deze vertalingen nog altijd geen uitgever gevonden. Zie <https://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1885/kapitaal-2/index.htm> en <https://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1894/kapitaal-3/index.htm>, geraadpleegd op 28-08-2018.

(Redactie *TPEdigitaal* 2014; zie ook de opmerking over De Wolff in Plasmeijer en Thio 2003, 6).

TPE beoogde niet een puur marxistisch blad te zijn, maar gaf ruimte aan allerlei heterodoxe benaderingen van de economie. Marx hoorde daar echter wel nadrukkelijk bij, en het blad bood daarmee een belangrijk forum voor discussie over nieuwe *Kapitaal*-interpretaties. Net als aan het begin van de twintigste eeuw voor *De Nieuwe Tijd* had goud, bestond er een tamelijk grote kloof tussen de inhoud van het blad, en de meer propagandistische omgang met het eerste deel van *Het Kapitaal* in allerlei activistische kringen. Toch bediende *TPE* zeker in de begintijd een aanzienlijk publiek, met 1500 abonnees en 2000 verkochte exemplaren (Plasmeijer en Thio 2003, 5). Het publiceerde programmatische bijdragen (Reuten 1979) en kritische beschouwingen over de nieuwste internationale ontwikkelingen in *Kapitaal*-studie zoals de Japanse school van Kozo Uno en het in Angelsaksische landen in de jaren 1980 populaire analytisch marxisme (Van der Laan 1980; Plasmeijer 1984; Spoormans 1987; Plasmeijer 1987). Bezien vanuit de academische economiebeoefening als geheel, vormde deze Marx-studie ongetwijfeld een uiterst linker marge. Maar binnen de smallere context van heterodoxe economiebeoefening, hielp *TPE* wel degelijk een dialoog op gang te houden tussen de enthousiaste bestudeerders van *Het Kapitaal* en een bredere kring van kritische geesten. Met de neergang van door Marx geïnspireerde sociale bewegingen en de politieke aardverschuivingen van de jaren 1980 en 1990 verdween echter ook in *TPE Het Kapitaal* steeds verder naar de achtergrond.

5 Conclusie en vooruitblik

Het zou voor de hand liggen om de geringe Nederlandse aandacht voor *Het Kapitaal* in de herdenkingsjaren 2017 en 2018 af te schrijven als het logische gevolg van het traditionele gebrek aan invloed van op Marx geïnspireerde partijen en sociale bewegingen in Nederland. Hoewel ongetwijfeld een belangrijke factor, is deze verklaring echter toch niet helemaal bevredigend. Ook in de omringende landen is de tijd dat grote communistische en sociaal-democratische partijen en hun concurrenten vanuit Nieuw Links vechtend over straat rolden over de vraag wie Marx' erfenis mocht beheren immers al lang voorbij (Hobsbawm 2012, 3-15). Het hier gepresenteerde overzicht van de vertaal- en receptiegeschiedenis van Marx' hoofdwerk laat bovendien zien dat er in Nederland wel degelijk zelfstandige tradities van *Kapitaal*-studie bestaan.

Hoewel op heel andere schaal dan in landen als Frankrijk, Engeland en Duitsland, was ook in Nederland het ontstaan van dergelijke tradities sterk verbonden met de opkomst van door Marx geïnspireerde politieke bewegingen. De conjunctuur van de *Kapitaal*-interpretatie liep dan ook in grote lijnen gelijk met internationale patronen (Hobsbawm 2012). Net als in veel andere Europese landen trok de uitgave van het eerste deel van *Het Kapitaal* in 1867 weinig aandacht; pas na ruim een decennium vonden latere Duitse edities enige weerklank. De groeiende invloed van sociaal-democratische partijen bracht hier

pas echt verandering in. Ook in Nederland vormde de linkervleugel van de SDAP de kraamkamer van de eerste volledige Marx-vertaling (Marx 1911-1912). In de na-oorlogse periode liep de nieuwe golf van belangstelling voor *Het Kapitaal*, inclusief de verzorging van een nieuwe vertaling (Marx 1967), min of meer gelijk met de internationale explosie in interesse in Marx rond het roerige 1968. Vertaling, popularisering en receptie liepen daarbij overigens nooit netjes in de pas. Theoretische discussies over *Het Kapitaal* bleven altijd primair geënt op het Duitse origineel, zeker in een traditioneel meertalige intellectuele traditie als die van Nederland. Bovendien is het opvallend dat Nederlandse uitgaven die de popularisering van *Het Kapitaal* beoogden vrijwel altijd vertaald moesten worden. De voor een dieper inhoudelijk begrip van Marx' werk noodzakelijke tweede en derde delen van *Het Kapitaal* vonden bovendien in Nederlandse vertaling nooit een uitgever, ondanks de relatief hoge oplages die met het eerste deel bereikt werden. Beide gegevens scheppen het beeld van een tamelijk grote kloof tussen specialisten en een breder geïnteresseerd publiek.

De magere aandacht voor Marx in 2017 en 2018 suggereert dat deze kloof nog verder is gegroeid. De in verhouding tot de jaren rond 1900 en 1968 veel bescheidener internationale Marx-revival na de financiële crisis van 2008 mondde ook in Nederland uit tot een nieuwe uitgave van *Het Kapitaal*, in de vorm van een "hertaling" van de Lipschits-vertaling uit 1967 (Marx 2010). Ook de wetenschappelijke aandacht voor *Het Kapitaal* is niet volledig verdwenen. De omstandigheid dat veel van Marx' originele manuscripten zijn ondergebracht in het Internationaal Instituut voor of Sociale Geschiedenis in Amsterdam betekent dat dit instituut een sleutelrol speelt in de publicatie van de nieuwe Marx Engels Gesamtausgabe (beter bekend als MEGA²) waarin alle voorbereidende werken, manuscripten en redactionele wijzigingen van Marx' economische werk (serie II) evenals zijn belangwekkende notities uit contemporaine economen en de economische pers (serie IV) zijn opgenomen. Nederlandse wetenschappers droegen wezenlijk bij aan dit gigantische ontsluitingsproject en de daaruitvolgende herinterpretatie van Marx' werk (Van der Linden en Roth 2009; Reuten 2014; Van der Linden en Hubmann 2018, waarin ook een bijdrage van Geert Reuten is opgenomen). Zowel het Nederlandse buiten-academische als het academische milieu zijn in de afgelopen decennia niet heel bevorderlijk geweest voor serieus onderzoek geïnspireerd door, of gericht op de kritische ontleding van het werk van Marx. En ook de kans dat bijvoorbeeld NWO in de nabije toekomst een groot project in deze richting zou financieren – tegenwoordig vrijwel de enige duurzame route voor langdurig onderzoek binnen een universiteit – lijkt gering. Toch zijn de ingrediënten voor een dergelijk onderzoek wel degelijk aanwezig: hernieuwde publieke belangstelling aan de hand van grote maatschappelijke vragen over ongelijkheid, globalisering en economische crisis; een lange eigen traditie van *Kapitaal*-studie binnen én buiten de wetenschap die helaas min of meer in de vergetelheid is geraakt; en een opening voor frisse benaderingen op basis van het wegvallen van veel vastgeroeste orthodoxie, gecombineerd met de inmiddels complete ontsluiting van Marx' economische manuscripten. Er zit misschien toch meer leven in de tweehonderdjarige Marx, dan een oppervlakkige blik op het Nederlandse landschap in de herdenkingsjaren 2017 en 2018 zou doen vermoeden.

Auteur

Pepijn Brandon (e-mail: p.brandon@vu.nl) is Universitair Docent economische en sociale geschiedenis aan de VU en Senior Onderzoeker aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Dit artikel is een sterk bewerkte versie van zijn bijdrage over Nederland in Musto en Amini 2018. Dirk Wanrooij verzorgde de vertaling van deze tekst, die als basis diende voor dit artikel, van het Engels naar het Nederlands. De auteur is David Hollanders, Marcello Musto, Babak Amini, Marcel van der Linden, Rob Gerretsen en de twee anonieme referenten van *TPEdigitaal* dank verschuldigd voor hun waardevolle opmerkingen en suggesties.

Literatuur

- Althusser, Louis, 1978, Ideologie en ideologische staatsapparaten. Aantekeningen voor een onderzoek, *Te Elfder Ure*, vol. 24(1)1: 58-103.
- Amini, Babak, 2016, A brief history of the dissemination and reception of Karl Marx's *Capital* in the United States and Britain, *World Review of Political Economy*, vol. 7(3): 334-349.
- Anderson, Kevin, 1983, The 'unknown' Marx's *Capital*, volume I: The French edition of 1872-75, 100 years later, *Review of Radical Political Economics*, vol. 15(4): 71-80.
- Bloemen, Henri, 2011, Het fetisjkarakter van de vertaling en zijn geheim', *Filter*, vol. 18(2): 11-21.
- Bock, Hans Manfred, 1992, Die Marx-Dietzgen-Synthese Anton Pannekoeks und seines Kreises, in Marcel van der Linden, ed., *Die Rezeption der Marxschen Theorie in den Niederlanden*: 106-123, Trier, Schriften aus dem Karl-Marx-Haus.
- Bos, Dennis, 2001, *Waarachtige Volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894*, Amsterdam, Balans.
- Buiting, Henny, 2003, *De Nieuwe Tijd. Sociaaldemocratisch Maandschrift 1896-1921. Spiegel van socialisme en vroeg communisme in Nederland*, Amsterdam, Aksant.
- Cornelissen, Christiaan, 1903, *Theorie der waarde. Kritiek op de theorieën van Rodbertus, Karl Marx, Stanley Jevons en Von Böhm-Bawerk*, Amsterdam, H.J.W. Becht.
- Drimmelen, Wim van, 1976, *Meerwaarde en winst. Over de arbeidswaardeleer van Marx als grondslag voor zijn verklaring van de winst*, Nijmegen, SUN.
- Engels, Friedrich, 1968, *Engels over Het Kapitaal. Twee artikelen bij het verschijnen van 'Het Kapitaal'*, Amsterdam: Pegasus
- Engels, Friedrich, 1974, *Over 'Het Kapitaal' van Karl Marx*, Amsterdam, Pegasus.
- Erp, Herman van, 1982, *Het Kapitaal tussen illusie en werkelijkheid. Dialektiek en histories realisme bij Marx*, Nijmegen, SUN.
- Fedder, J., 1913, Springvloed. Beschouwingen over industriële ontwikkeling en prijsbeweging, *De Nieuwe Tijd* vol. XVIII: 253-277, 369-384, 445-464.
- Fine, Ben, 1980, *Studies ekonomie en maatschappijkritiek. Inleiding in Het Kapitaal van Marx*, Amsterdam, SUA.
- Gielkens, Jan, 1992, Bibliographie der in Buch- oder Broschürenform in niederländischer Übersetzung publizierten Werke von Karl Marx und Friedrich Engels, in Marcel van der Linden, ed., *Die Rezeption der Marxschen Theorie in den Niederlanden*: 474-485, Trier, Schriften aus dem Karl-Marx-Haus.
- Glas, Frank de, 1989, *Nieuwe lezers voor het goede boek. De Wereldbibliotheek en Ontwikkeling / De Arbeiderspers voor 1940*, Amsterdam, Wereldbibliotheek.

- Grossmann, Henryk, 1972, Marx en de klassieke politieke economie, *Te Elfder Ure*, vol. 19(7-8): 307-333.
- Harmsen, Ger, 1992, Marx-Rezeption in der niederländischen Sozialdemokratie, 1918-1983, in Marcel van der Linden, ed., *Die Rezeption der Marxschen Theorie in den Niederlanden*: 364-429, Trier, Schriften aus dem Karl-Marx-Haus.
- Hecker, Rolf, 2001, Ein 'wackerer Kampfgenosse' – Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Marx' Marginalien in Kapitaal en Arbeid, *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung Neue Folge*, vol. 11: 251-62.
- Heerma van Voss, Lex, 2002, *Why is there no socialism in the Netherlands? De Nederlandse arbeidersklasse in de twintigste eeuw*, Amsterdam, Aksant.
- Hilferding, Rudolf, 1910, *Das Finanzkapital. Eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus*, Wenen, Wiener Volksbuchhandlung.
- Hobsbawm, Eric, 2012, *How to change the world. Reflections on Marx and Marxism*, New Haven, CT, Yale University Press.
- Kalshoven, Frank, 1992, The development of Marxist value-theory in the Netherlands, 1900-1940, in Marcel van der Linden, ed., *Die Rezeption der Marxschen Theorie in den Niederlanden*: 315-63, Trier, Schriften aus dem Karl-Marx-Haus.
- Kalshoven, Frank, 1993, *Over marxistische economie in Nederland 1883-1939*, Amsterdam: Thesis Publishers en Stichting Beheer IISG.
- Laan, Hugo van der, 1980, De krisistheorie van Ernest Mandel, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, vol. 3(3): 99-144.
- Linden, Marcel van der, en Karl Heinz Roth, eds., 2009, *Über Marx hinaus. Arbeitsgeschichte und Arbeitsbegriff in der Konfrontation mit den globalen Arbeitsverhältnissen des 21. Jahrhunderts*, Berlin: Assoziation A.
- Linden, Marcel van der, en Gerald Hubmann, eds., 2018, *Marx's Capital. An Unfinishable Project?*, Leiden en Boston, Brill.
- Lukács, Georg, 1974, Wat is orthodox marxisme?, *Te Elfder Ure*, vol. 17(3): 559-587.
- Luxemburg, Rosa, 1913, *Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus*, Berlin: Vorwärts.
- Mandel, Ernest, 1974, *Inleiding in de Marxistiese Economie*, Nijmegen, SUN.
- Mandel, Ernest, 1980, *De economische theorie van het marxisme*. Twee delen, Bussum, Het Wereldvenster.
- Marx, Karl, 1881, *Kapitaal en Arbeid*, samengesteld door F. Domela Nieuwenhuis, Den Haag, Liebers & Co.
- Marx, Karl, 1901, *Het Kapitaal. Eerste deel: Productieproces van het Kapitaal. Hoofdstuk I-IX*, Amsterdam, S.L. van Looy.
- Marx, Karl, 1911-1912, *Het Kapitaal. Eerste deel: De kapitalistische produktie*, uitgegeven in drie delen, Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkope Lectuur.
- Marx, Karl, 1934, *Het Kapitaal*. Populaire bewerking door Julian Borchardt, Amsterdam, N.V. de Arbeiderspers.
- Marx, Karl, 1967, *Het Kapitaal. Een kritische beschouwing van de economische politiek. Deel I: Het productieproces van het kapitaal*, Hilversum en Antwerpen, C. de Boer Jr.
- Marx, Karl, 1968, *Klassieke teksten*. Den Haag, L.J. Boucher.
- Marx, Karl, 1970a, *Over produktieve en onproduktieve arbeid*, Nijmegen, SUN.
- Marx, Karl, 1970b, *De oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal*, Nijmegen: SUN.
- Marx, Karl, 1972, *Het kapitaal. Een kritische analyse van de politieke economie. Bd. 1, boek 1. Het productieproces van het kapitaal*, Utrecht, Filosofisch Instituut.
- Karl Marx, 1976, *Voorkapitalistische maatschappijvormen*, Amsterdam, Pegasus.
- Marx, Karl, 1977, *Brieven aan Ludwig Kugelmann*, Amsterdam, Pegasus.

- Marx, Karl, 2010, *Het Kapitaal. Kritiek van de politieke economie. Deel I: Het productieproces van het kapitaal*, Amsterdam, Boom.
- Marx, Karl, en Friedrich Engels, 1940, *De economische leer van Karl Marx*, Pegasus, 1940.
- Marx, Karl / Otto Rühle, 1977, *Het Kapitaal. Deel 1, verkorte uitgave*, Amsterdam, Van Genneep.
- MEW, 1966, *Marx Engels Werke*, Deel 34, Berlijn, Dietz Verlag.
- MEW, 1967, *Marx Engels Werke*, Deel 35, Berlijn, Dietz Verlag.
- Most, Johann, 1873, *Kapital und Arbeit. Ein populärer Auszug aus 'Das Kapital' von Karl Marx*, Chemnitz, Verlag der Genossenschaftsbuchdruckerei.
- Musto, Marcello, en Babak Amini, eds., *Routledge handbook of Marx's Capital. A Global history of translation, dissemination and reception*, Londen, Routledge, in druk.
- Piketty, Thomas, 2014, *Capital in the twenty-first century*, Cambridge, MA en Londen, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Plasmeijer, Henk, en Boe Thio, 2003, Hedendaagse geschiedschrijving. Bij 25 jaar *Tijdschrift voor Politieke Economie*, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, vol. 25(1): 3-10.
- Plasmeijer, Henk, 1984, Marxistische economie in Japan. De school van Kozo Uno, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, vol. 7(3): 87-105.
- Plasmeijer, Henk W., 1987, Uitbuiting: Klassiek en Neoklassiek, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, vol. 10(3): 89-104.
- Pol, K. van der, 1981, *Marx contra Ricardo. De wet van de dalende winstvoet*, Groningen, Wolters-Noordhoff.
- Redactie *TPEdigitaal*, 2014, In memoriam: Henk Plasmeijer 1946-2014, *TPEdigitaal*, vol. 8(4).
- Reuten, Geert, 1979, Politieke economie: Stellingname of onderzoeksproject?, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, vol. 3(2): 7-28.
- Reuten, Geert, 2014, Marx' macro-economie avant la lettre, *TPEdigitaal*, vol. 8(3): 97-114.
- Reuten, Geert, 2017, *De kleine Marx. Zijn kapitale werk samengevat*, Amsterdam en Antwerpen, Uitgeverij Business Contact.
- Roland Holst, Henriëtte, 1975, *Herman Gorter*, Nijmegen, SUN.
- Saks, J., 1905-1907, De Minderwaardigheid der Meerwaardetheorie, *De Nieuwe Tijd*, vol. X: 68-80, 233-244, 383-396, 546-568, 678-700; vol. XI: 77-92, 220-236, 437-456, 520-532, 797-812, 892-904; vol. XII: 461-480.
- Saks, J., 1977, *Kritische herinneringen*, Nijmegen, SUN.
- Santen, J. van, 1968, *De marxistische accumulatietheorie*, Leiden: H.E. Stenfert Kroese N.V.
- Spoormans, Huub, 1987, Analytisch marxisme. De nieuwe kleren van de keizer?, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, vol. 10(2): 30-51.
- Sweezy, Paul, 1949, *Karl Marx and the close of his system by Eugen von Böhm-Bawerk & Böhm-Bawerk's criticism of Marx by Rudolf Hilferding*, Londen, Merlin Press.
- Thio, Boe, 2014, Macro-fundering van ongelijkheid – kanttekeningen bij Piketty, *TPEdigitaal*, vol. 8(3): 82-96.
- Treub, M.F.W., 1902-1903, *Het Wijsgeerig-economisch stelsel van Karl Marx*. Twee delen, Amsterdam en Haarlem, Tjeenk Willink & Zn.
- Trotsky, Leon, ed., 1940, *De levende gedachten van Karl Marx*, Den Haag, N.V. Servire.
- Verrijn Stuart, C.A., 1890, *Ricardo en Marx*, 's Gravenhage, Martinus Nijhoff.
- Verrijn Stuart, C.A., 1896, De Voltooing van 'Marx' Rentetheorie', *De Economist*, vol. 46: 459-475 en 523-547.
- Went, Robert, ed., 2014, *Waarom Piketty lezen? 49 reflecties op 'Kapitaal in de 21e eeuw'*, Amsterdam, Amsterdam University Press.
- When, Francis, 2006, *Marx's Das Kapital. A biography*, New York, Atlantic Monthly Press.
- Wolff, Sam de, 2015, Accumulatie en crisis, *De Nieuwe Tijd*, vol. XX: 1-22, 353-372 en 469-480

Wolff, Sam de, 1929, *Het economisch getij. Bijdrage tot de verklaring van het conjunctuurverschijnsel*, Amsterdam, J. Emmering.

Wygodski, Witali, 1974, *De ontwikkeling van het ekonoies denken van Marx. De geschiedenis van een grote ontdekking*, Nijmegen, SUN.